

Epitetele mariale – metafore antroponimice ale morții și ale durerii

MARIA-CĂTĂLINA MURARU

Școala Doctorală Limbi și identități culturale, Universitatea din București

Names of Theotokos – Metaphors of death and pain

Abstract: This paper, a study in Greek anthroponomastics, aims to highlight the names given in iconography to the Mother of God (Theotokos), which are related to the sphere of death and, by extension, pain. The research is based on an etymological and semantic analysis of Greek epithets (*Theotokonymia*), also pointing out their derivation in Romanian and the possible correspondences in other international languages. The discussed epithets stand for names rich in meaning, from different points of view, pertaining to linguistics and theology and connected through the art of icons.

Keywords: anthroponomastics, epithets, Marian names, Marian iconography.

Antroponimele aduc în prim plan problema desemnării prin nume a omului, în virtutea identificării și calificării persoanei umane pe baza unei informații semice distincte. Implicațiile simbolice ale numelui constituie apanajul onomasticii în măsura în care, potrivit anumitor teoreticieni, cercetarea lingvistică nu poate fi separată de spectrul sociocultural în care sunt produși acești determinanți onomastici.

Numele proprii, consideră anumiți lingviști, nu sunt doar purtătoare de sens, ca orice unitate semantică, ci li se atribuie chiar dimensiunea unui „trop de sens” (Kyriazi – Papakonstantinou 2001: 7), proprie abordării culturale, enciclopedice pe care de multe ori o antrenează. Echivalențele existente pentru un nume consacrat, denumirile care îl secondează prin epitete nu pot decât întări convingerea că onomastica nu se poate limita la cercetări de ordin pur lingvistic. De altfel, B. Clarinval, în studiul *Essai sur le statut linguistique du nom propre*, atrăgea atenția asupra faptului că numele proprii prezintă un caracter dual, jucând atât un rol lingvistic, în calitate de parte constitutivă a unei sintagme, cât și un rol non-lingvistic, drept „double d’une personne” (Clarinval 1967: 29)¹. Tot ce angrenează un fapt uman, cu atât mai mult numele de persoane, cunoaște o translație în și peste timp. Aspecte ontologice, simbolice întregesc acest spectru în măsura în care consacrarea prin nume cunoaște și o încărcătură religioasă.

Theotokonymia – termenul prin care limba greacă desemnează totalitatea denumirilor – chiar de ordinul miilor după unele estimări – atribuite celei cunoscute în spațiul românesc drept *Fecioara Maria, Născătoarea de Dumnezeu* sau altminteri *Maica Domnului* – însumează epitete mariale tributare unei dimensiuni culturale specifice. Operarea cu antroponime de

¹ „Si le nom propre pose un problème, c’est qu’il joue simultanément un rôle linguistique (constituant de syntagme) et un rôle non linguistique (‘double d’une personne’, par exemple)”.

factură epitetă, indiferent de natura lor, pune în discuție linia de demarcație între două realități proprii traductologiei – „traductibil” vs. „intraductibil”.

Termenii propuși de Allerton – „translatability” vs. „transferability” sesizează întocmai posibilitatea transferării de sens între traducere propriu-zisă sau calc lingvistic și importarea *de facto* a cuvântului străin. Într-o clasificare pe care o propune, Allerton surprinde gradul de instituționalizare lingvistică pentru diverse categorii de nume proprii. Pe această scală, în timp ce numele proprii de factură temporală („Temporal names”), respectiv numele organizațiilor sociale („Names of social organizations”) dovedesc cel mai înalt grad de instituționalizare, numele de persoane („Personal names”), alături de cele de animale sau mărci ale mașinilor („Animal and vehicle names”) se situează spre finalul listei, fiind percepute drept pasibile mai mult de transfer lingvistic, decât de traducere propriu-zisă (Allerton 1987: 82).

Lucrarea de față își propune trecerea în revistă a epitetelor mariale care relevă spectrul morții și, *stricto sensu*, al durerii în reprezentările iconografice aferente, cu intenția de a surprinde posibilele corespondențe și adaptări în limba română, indiferent de gradul de familiarizare cu normele programelor iconografice. Dincolo de filonul teologic pe care se pliază, iconografia devine și domeniu de cercetare filologic, nu doar artistic (artă sacră), întrucât în numeroase cazuri, epitele atribuite celei desemnate drept *Theotokos* sunt justificate de programul iconografic urmat de iconari. În studiul de iconografie *Îndrumar iconografic*, Mihail Dunaev numea iconografia „teologie în chipuri” și „cugetare în culori” (Karelin, Gusev, Dunaev 2007: 65), iar coautorul său, Arhim. Rafail Karelin, sublinia faptul că în icoană „se încrucișează razele dogmaticii, misticii, soteriologiei și esteticii (avându-se în vedere frumusețea ca aspect al Dumnezeuirii)” (Karelin, Gusev, Dunaev 2007: 297). Totuși, alături de planul teologic – dogmatică, mistică, soteriologie – și de cel estetic – arta iconografică în sine –, icoana are o inscripție, se consacră printr-un nume, justificându-se, astfel, interesul pentru ceea ce numim onomasticon iconografic.

Același cercetător amintit anterior, D.J.Allerton, propune o clasificare a tipurilor posibile de nume proprii, în virtutea constatării unei varietăți structurale caracteristice acestora. Întrucât tema lucrării de față se focalizează asupra epitetelor mariale (numele proprii sunt dublate de nume comune – substantive sau adjective), este evidentă încadrarea numelor proprii ce urmează a fi studiate în categoria formelor mixte – „mixed proper names” (Allerton 1987: 67–68)². În cele ce urmează nu ne vom ocupa de ceea ce engleza consacră drept „repertory-selected individual names” (cu alte cuvinte „Christian names”), ci de indici onomastici descriptivi – „descriptive individual names”, în accepția lui Allerton (Allerton 1987: 87).

Dincolo de reprezentările, accesibile pe scară largă în spațiul ortodox, ale Maicii Domnului *Vrefokratousa* (cu Pruncul Iisus în brațe), transpunerea în iconografie a Răstignirii lui Hristos conduce către tiparul iconografic și totodată onomastic, *Panaghia tou Harou*. Adaptarea din limba greacă a acestei denumiri i-a îndrumat pe traducători către

² „The grammatical difference between proper and common noun phrases in all languages, therefore, lies in their potential for structural variety. [...] proper noun phrases form a large but finite list of items, which belong to a limited number of structural types. [...] English proper names may be divided into four main types, roughly depending on whether they contain only proper nouns, only common nouns, both, or neither – **pure** proper names, **mixed** proper names, **common-based**, **coded**”.

soluția lingvistică *Maica Domnului a Morții. Panaghia* – Preasfânta, în traducere din limba greacă – este reprezentată ținând o cruce pe care este răstignit Hristos. Într-adevăr, întregul tablou stă sub semnul morții, dar, în traducere, nuanțele expresive ale limbii grecești se pierd. Deși lexicul prezintă serii sinonimice, soluția aleasă prezintă particularități care pot chiar deservi unei memorii afective, așa cum vom observa în acest caz.

Sememului *thanatos* îi este preferat un substantiv comun, care cunoaște însă și o aplicație de nume propriu – antroponim. Pentru cei familiarizați cu miturile Greciei antice, *haros* – gr. „moarte” – face trimiterea la luntrașul lui Hades, *Charon*, cel care îi trece pe morți peste râul tristeții, Aheron (Styx). Potrivit tradiției populare, o altă personificare, accesibilă prin analogia cu metafora morții în arealul popular românesc, este cea a unui cavaler îmbrăcat în veșminte negre, cu glugă, care poartă o coasă și ia sufletele pentru a le duce în iad. Interesantă este consacarea genului acestui mesager al morții – bărbat sau femeie, dar discuția ține de această dată efectiv de coordonate etnologice. Fără a amesteca cele două dimensiuni – mitologică, respectiv creștină, un lingvist nu poate totuși ignora încărcătura simbolică a termenilor cu care operează. Moartea desemnată drept *haros* cunoaște un personaj concret, chiar dacă acesta nu este decât un produs al ficțiunii.

Frazeologia românească notează o structură epitetivă pornind de la acest substantiv – *cu moartea în suflet* –, structură ce realizează translația spre o dimensiune conexasă – durerea (*extrem de îndurerat*). Dacă programul iconografic amintit aparține exclusiv spațiului creștin răsăritean, reprezentarea tânguirii Maicii Domnului îndurerate de pierderea Fiului său într-o icoană a doliului, cunoaște corespondențe și în spațiul apusean (catolic). Se suprapun, astfel, o serie de epitete cu care, nu de multe ori, s-a operat alternativ. Traducerile românești echivalează epitetul *I Panaghia i Thrinousa* cu următoarele variante onomastice:

- (1) Maica Domnului **Îndurerată**;
- (2) Maica Domnului **Tânguitoarea**;
- (3) **Tânguirea Maicii Domnului**;
- (4) Maica Domnului **Îndoliată**;
- (5) **Madona Îndoliată**;
- (6) **Mater Dolorosa**.

Acest din urmă antroponim, preluat întocmai din limba latină, marchează un tipar iconografic consacrat în spațiul apusean, deși s-au mai înregistrat încercări de a conferi un colorit local, național acestei denumiri:

- fr. **Notre-Dame des Douleurs**;
Notre-Dame de la Miséricorde;
- sp. **Nuestra Señora de los Dolores**;
- germ. **Die Schmerzensmutter, scmerzensreiche Mutter**;
- engl. **Our Lady of Sorrows**;
Mother of Sorrows,

Arealul durerii este, de altfel, extins și în lexicul românesc:

durere, suferință, mahnire, întristare, chin, tristețe, înv. duroare, greutate, încercare, necaz, vicisitudine, ispită, amărăciune, mahniciune, nenorocire, înv. pop. obidă, reg. scârbă, bănat, mahnială, scârbie,

îndurerare, rănire, posomoreală, dosadă, jale, jelanie, inv. jalet, dezolare, dor, inv. reg. tângă, amar, zdobire, deprimare.

Totuși, în ciuda atâtor bogate nuanțe semantice, româna nu surprinde în regularizarea epitetelor încărcătura semantică, etimologică păstrată în limba greacă. Reprezentarea *I Panaghia i Thrinousa* surprinde într-adevăr durerea, doliul, tânguirea, dar, în ciuda faptului că observația ar putea trece drept oarecum forțată, *o threnos* < I.E. **dhrew* se apropia ca sens originar de sfera zgomotului (*thorybos*), desemnând o durere sufletească profundă, însoțită de plânsete, hohote de plâns, bocete, cu alte cuvinte, o manifestare sonoră.

Desigur, icoana transmite o liniște adâncă în ciuda calvarului propriu-zis, însă, nici această „durere liniștită” nu este întru totul redată lingvistic. Corespondentul vechi grecesc al substantivului *ponos*, care de la accepțiunea de „muncă dură, osteneală” a ajuns să desemneze în limba neogreacă „durerea” este *odyne*. Folosit pentru (încercarea de) a transfera semantic în greacă denumirea catolică *Our Lady of the Seven Sorrows*, cuvântul ales ilustrează mult mai adânc manifestarea durerii. Durerea nu este una potolită, ci una care consumă, care mistuie sufletul – v. tema cuvântului *od* – I.E. **ed* – „a mânca”. Alternativa la această traducere – *I Panaghia ton Thlipseon* – pune în lumină suferința nu în urma unei devorări lăuntrice, ci a unei apăsări – *thlipsis* < *thlibo* „a presa, a apăsa, a strânge”.

Dincolo de epitele mariale ce au un corespondent strict iconografic, dincolo de latura antroponomică a discuției, ne-au interesat și posibilitățile de redare a celui *îndurerat* în limba greacă, punând astfel accentul asupra persoanei propriu-zise. Pornind de la substantivul mai sus menționat, am întâlnit adjectivul provenit din participiu pasiv (ngr.) *thlimmenos* – (gr.) *tethlimmenos* („thlimmenes Panaghies”), într-o creație lirică semnată de Lambros Porphyras, *Ta erimokklisia*³. În legătură cu construirea pluralului numelor proprii, Kurylowicz atrage atenția asupra încărcăturii metonimice, respectiv metaforice, pe care acesta o antrenează (Kurylowicz 1960: 191)⁴. Contextul mai sus menționat nu vizează totuși un spectru metaforic al pluralității, ci al intensității. Nu pare a fi neașteptată, de altfel, chiar utilizarea acestui epitet pentru categorizarea unei lucrări iconografice – Fedra Fotiadou semnează icoana bizantină *I ble Thlimmeni Panaghia* (adaptare în română: *Maica Domnului Îndurerată, pe fond albastru*).

Întrucât tristețea este corelată cel mai adesea cu manifestarea prin plâns, semnalăm și epitetul întâlnit *I klaiouosa Panaghia*. Similar, în franceză – *La Mère Pleurante*’ (titlul unui tablou semnat de Warfhuizen). Calcul românesc *Maica Domnului Plângătoare* ar releva însă o identificare concretă a icoanei cunoscută ca *Maica Domnului Plângătoare de la Boian*, plânsul vizând strict fenomenul apariției unor lacrimi de mir din icoană. Tot sub semnul lacrimilor stă și reprezentarea iconografică cunoscută drept *I Akra Tapeinosi* – *Suprema Umilință* (Iisus Hristos mort, în mormânt, în răstimpul dintre Coborârea de pe cruce și Învierea Sa), care cunoaște în spațiul rusesc un alt indice onomastic – *Nu plânge pentru Mine, Mamă*.

³ „Είμαι στα ερημοκλήσια που γκρεμίζονται /θλιμμένες Παναγίες, χλωμές εικόνες”.

⁴ „En formant le pluriel d’un nom propre on est donc obligé de recourir soit à un emploi métonymique, soit à un emploi métaphorique (basé sur les qualités caractéristiques de l’individu), en faisant ainsi tomber son caractère de nom propre”.

Nu lipsesc nici încercările de „transplant” ale latinescului *Mater Dolorosa* în arealul englez – *The Lamenting Virgin*, în condițiile în care *thrinos* (bocet) și *lamentation* sunt puse sub semnul echivalenței. Articulată pe filonul lexical românesc, această variantă ar fi din start sortită eșecului, dată fiind conotația negativă atribuită în genere „lamentării” – sens care concurează cu dimensiunea „bocetului, vătării” propuse de termenul englezesc. Se pare, astfel, că unele bariere lingvistice se impun. Similar, întâlnim redarea în greacă prin formularea deja amintită (*I Panaghia i Thrinousa*) a celebrului grup statuar *Pietă*. Alături de *Mater Dolorosa* și *Stabat Mater* (reprezentarea Maicii Domnului lângă crucea Fiului Său), *Pietă* marchează cea de-a treia reprezentare, proprie artei mariale catolice, a Fecioarei îndurerate. Franceza păstrează și un corespondent local al numelui celebrei sculpturi renaștiste – *Vierge de Pitié*. Mila transpare, de altfel, drept unul dintre miile de epitete atribuite celei desemnate drept *Maica Milostivirii* – *Milostiva* (*I Panaghia i Eleousa*).

Tot pe linia acestei stări investigate cu ajutorul antroponimelor se încadrează și denumirea icoanei grecești locale *I Panaghia i Thrinodousa* (Halkida). Maica Domnului este reprezentată de această dată nu în veșmânt negru, ci vișiniu, culoare împărâtească. Deși chipul exprimă o tristețe profundă, este ușor sesizabilă statura nobilă a celei desemnate printr-un alt epitet *Împărătesă a toate* (*Pantanassa*). Același episod al calvarului este transpus într-o altă reprezentare iconografică proprie tiparului ortodox, în care unul sau, de regulă doi îngeri, îi arată Celui încă Prunc în brațele mamei Sale, semnele prevestitoare ale Patimilor ce vor urma – crucea, sulița, buretele. Denumirea întâlnită în acest caz – *I Panaghia tou Pathous* – cunoaște în limba română corespondentul *Maica Domnului a Patimilor*. Similar, în engleză: *Madonna of the Passion*. În insula Hios, icoana *I Panaghia ton Pathon* se încadrează în același program iconografic. Notabilă, însă, forma de plural folosită, similară variantei românești.

Interesantă este etimologia cuvântului grecesc *pathos* „patimă”. Verbul de proveniență, *pasho*, este corelat, potrivit uneia dintre filioanele de cercetare etimologică aplicat în acest caz, cu I.E. *blendh – „a lega”, în sensul că o patimă îl înrobește pe cel stăpânit de ea (unul dintre sensuri). Construit de la aceeași rădăcină este și substantivul *penthos* „doliu”, care redă sensul propriu discuției actuale – patima ca *pătımire*, termen folosit preponderent cu forma sa de plural, specializat în context religios – Patimirile lui Hristos. De altfel, în heretisirile adresate Maicii Domnului acatistele notează și formularea „Bucură-te Maica Domnului mult-pătimitoare”.

Totodată, printre sinonimele aferente dimensiunii patimii ca suferință, întâlnim: *caznă, chin, martiraj, martiriu, mucenicie, supliciu, tortură*. Suferința fizică sau morală grea – *calvarul* – face trimitere la „drumul de patimi pe care l-a parcurs Iisus Hristos de la locul de judecată până la mormânt, drumul crucii”. Din punct de vedere toponimic, ne interesează echivalențele de traducere între diverse limbi. Astfel, pentru *Drumul Crucii* s-a impus latinescul *Via Dolorosa*, tradus în greacă prin *I Odhos tou Martiriou*, ceea ce se pliază pe echivalentele englezești *Way of Grief* sau *Way of Suffering*. Analog, în franceză – *Chemin de la Souffrance*, în germană – *Der schmerzhaftige Weg*, **Leidensweg**, această din urmă variantă de traducere însemnând literal „Drumul Patimilor”.

În plan cromatic, corespondentul morții, al doliului este, în contextul european investigat, culoarea neagră. Sub acest aspect, la prima vedere, denumirea *Madona Neagră* ar putea indica o apropiere de programul iconografic al calvarului și al pătimirii lui Hristos.

Deși această primă interpretare nu se confirmă, denumirea este cea mai potrivită, întrucât este atribuită reprezentării Maicii Domnului negre nu prin veșminte, ci prin culoarea chipului, a pielii. O icoană celebră a *Madonei Negre* este cunoscută drept ocrotitoarea Poloniei, fiind adăpostită în Mănăstirea Jasna Gora din Czestochowa. Deși se înscrie în programul iconografic ortodox, prezentând similarități cu arta bizantină, icoana, de proveniență rusească, este păstrată într-o așezare monastică a ordinului paulin.

Dincolo de acest simbol mai bine cunoscut, tot sub incidența negrului stau și reprezentările din arealul elen:

- I Panaghia i **Mavri** (Leipsoi);
- I Panaghia i **Mavriotissa**;
- I Panaghia i **Mavromata**;
- I Panaghia i **Mavromolitissa** (Fanari).

Acest din urmă epitet, deși intră pe același tipar al reprezentării, provine de fapt de la corespondentul utilizat de greci (*Mavros Molos*) pentru a reda toponimul turcesc *Gümriük Iskelesi*, în traducere fidelă *Skala teloneiou*. Sintagma toponimică face referire la un chei, un dig (*molos*) identificat sub aspect cromatic ca aparținând valorii negrului – < lat. *maurus* < gr. *amavros*.

Nu dispunem de corespondențe traductologice în limba română pentru epitetele amintite mai sus (*I Panaghia i Mavriotissa*, *I Panaghia i Mavromata*). Interesantă este, însă, dincolo de aplicația antroponimică, însăși etimologia arhisememului *culoare* – *hroma* în limba greacă. Înțelesul inițial notat pentru acest cuvânt pare a fi „piele, culoarea pielii” <tema *hro* (*hros*, *-oos* = „piele”)+suf. *-ma*. O explicație dată de cercetătorii care au căutat un temei scripturistic pentru reprezentările Maicii Domnului cu chipul de o culoare mai închisă face trimitere la un pasaj din *Cântarea Cântărilor*, *Vechiul Testament*. Marvin Pope, interesat de problemele filologice ridicate de diferențele de traducere dintre *Septuaginta* și *Vulgata*, pune în lumină două epitete corelate atribuite miresei – *Melaina eimi kai kale* („Neagră sunt și frumoasă”)⁵. Pentru lucrarea de față ne interesează termenul folosit pentru desemnarea culorii – gr. *melas*, *-aina*, *-an* „cel ce are o culoare foarte închisă”. De altfel, ca antroponim este binecunoscut ca reprezentativ pentru această dimensiune cromatică numele *Melania*.

Astfel, segmentul epitetelor investigate în prezenta lucrare evidențiază importanța numelui și a numirii nu doar din prisma referențialității, ci mai cu seamă pe baza abordării semantice. În conformitate cu stilul laconic ce le caracterizează limba, romanii apreciau numele drept (în)semn, fie că era vorba de *renume* sau *stigmat* – *Nomen est omen*. Elinii, interesați de dobândirea cunoașterii, postulează înțelegerea numelor (extrapolând, a noțiunilor) drept prima și esențială treaptă a procesului cognitiv. Astfel, rămâne de referință aserțiunea filosofului Antistene (445–360 d. Hr.): *arhe paideuseos he ton onomaton episkepsis*. Onomastica, așa cum nota M.N. Gary-Prieur presupune un demers diacronic, care se focalizează asupra investigării etimologice, istorice și geografice (dat fiind interesul

⁵ Alexandru Radu, *Maica Domnului Neagra*, <http://www.crestinortodox.ro/diverse/maica-domnului-neagra-122280.html>.

pentru arealele de repartitie geografică a numelor) (Gary-Prieur 1991: 13)⁶, cu intenția de a oferi o imagine-cadru a interpretării și valorificării unui bogat material lingvistic existent⁷.

Bibliografie

Articole – lingvistică:

- Allerton, D.J. 1987. The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names (What Are They and Who Do They Belong To? *Journal of Pragmatics* 11: 61–92.
- Clarival, B., 1967. Essai sur le statut linguistique du nom propre. *Cahiers de Lexicologie* 11/2.
- Gary-Prieur, Marie-Noëlle. 1991. Le nom propre constitue-t-il une catégorie linguistique? *Langue Française. Syntaxe et sémantique des noms propres* 92/ December: 4–25.
- Kurylowicz, J. 1960. La position linguistique du nom propre. *Esquisses linguistique* 182–192.

Studii iconografice:

- Karelin, R., Gusev, N., Dunaev, M. 2007. *Îndreptar iconografic*. București: E. Sophia.

Teze și disertații:

- Kyriazi – Papakonstantinou, Melina. 2001. Το Ειδικό Λεξιλόγιο της Ηλεκτρολογίας – Ηλεκτρονικής. Διδακτική Προσέγγιση. Teză de doctorat, ΑΠΘ.

Documente online:

- Πορφύρας, Λάμπρος. Τα ερημοκκλήσια. *Ποιήματα* http://users.uoa.gr/~nektar/arts/poetry/lampros_porfyras_poems.htm (accesat în 1 aprilie 2011).
- Radu, Alexandru. 2010 Maica Domnului Neagră. <http://www.crestinortodox.ro/diverse/Maica-Domnului-neagra-122280.html>. (accesat în 1 aprilie 2011).

⁶ „L’onomastique, étude des noms propres, s’écarte de la linguistique inaugurée par Saussure de deux manières – a) ou bien il s’agit d’une démarche diachronique qui s’intéresse à l’étymologie des noms propres, à leur histoire et à leur répartition géographique [...]”.

⁷ Prezentul studiu a fost realizat în cadrul Programului Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 – Axa prioritară 1 – „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice”, domeniul major de intervenție 1.5 – „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”, în cadrul proiectului „Excelență și interdisciplinaritate în studiile doctorale pentru o societate informațională”, fiind finanțat prin contractul POSDRU 107/1.5/S/80765.